

מסע בעקבות הצל על גרים, נכרים, ויהודים נידחים

אנדרה היידו

הכרת אנשים ומקומות חדשים הובילו אותי לעתים לעולמות שלא ידעתי על קיומם.

ברשימות אלו ימצא הקורא תיאור של שלושה מפגשים. מפגשים שהובילו אותי לסיפורים שונים על אודות אנשים ותקופות שלא הכרתי. הם גם הולידו בי מחשבות אחדות. המוטיב הקושר את המעשים יחד הוא הרעיון של 'אור חוזר'; הם מאירים את הקיום היהודי באור שונה משאנו רגילים: תיאור העם מפי בלעם...

יבנה – סן ניקנדרו

לפני כעשרים שנה הוזמנתי עם משפחתי לקיבוץ יבנה לשבת. הזמינה אותנו לסעודה שלישית משפחה ממוצא איטלקי בשם הרטום. השיחה התגלגלה אל ספרון שכתבה בת המשפחה בשם נועה בתור עבודת גמר ללימודי התיכון. עבודה זו עשתה עלי רושם רב, והיא מעסיקה אותי עד היום. ואלו הדברים:

בדרום-מזרח איטליה בכפר נידח בשם סן ניקנדרו¹, רועה צאן נכה בשם דונטו מנדוֹצֵיֶוֹ אסף סביבו קבוצת אנשים. הוא לימד אותם קרוא וכתוב וסיפר להם סיפורים רבים. יום אחד נפל לידי ספר תנ"ך בתרגום איטלקי (הכפר היה קתולי ופשוטי העם לא עסקו בתנ"ך משום שלא ידעו לטינית). הרועה החל לעיין בספר

---

1 San Nicandro, באזור Puglia.

ובמהרה החל ללמד אותו גם לאנשיו ודרש מהם לחיות על פי חוקיו. האנשים התלהבו מן הסיפורים אשר קרא להם ואף ביים למענם. הם מעולם לא שמעו על כך שיש עם שבורא העולם משוחח עם בניו ומגלה להם ממחשבותיו; לא עלה על דעתם שהעם המוזכר בספר עדיין קיים בעולם וחלקו אפילו באיטליה עצמה. החינוך שעליו גדלו היה נוצרי, אולם הם לא קישרו את מה שלמדו בילדותם לספר הזה.

דוֹנְטוֹ ניסה לחנך אותם לקיים את הכתוב בספר הלכה למעשה. הוא ידע שלא יוכל להבין את הכול – כיצד ידע מהם גדילים ומהן טוטפות? אך הוא בטח שמה שלא יבין האל יורה לו כיצד יעשה.² כך קרה שעשרים ושלוש משפחות קיימו, בבדידות מוחלטת, מספר רב של מצוות התורה וחיו אורח חיים הדומה לזה של קהילות יהודיות (הוא אף חיתן אותם וערך ביניהם משפטים). יום אחד עבר במקום רוכל ואמר לדוֹנְטוֹ שהעם שהוא מבקש ליצור כמותו עדיין קיים בעולם ויעץ לו לכתוב לרב שלהם ברומא. מכאן והלאה אני מביא את הדברים כפי שמסכמת אותם נועה, והרי תקציר מן הספרון:

'האחים'³ יצרו קשר עם רבה הראשי של רומא אנג'לו סצ'רדוטי⁴ (שענה להם רק לאחר מכתבם השלישי, כי התקשה להאמין לסיפורם). רפאל קנתוני הגיע כשליח מטעם הרב ובמשך תקופה ארוכה עזר ל'אחים', אשר רחשו לו כבוד רב. במשך אותה תקופה עִבְרַת דוֹנְטוֹ את שמות 'האחים' ודאג שאמנם תישמר המסגרת הדתית היהודית, כפי שהיא נראתה לו.⁵ מלחמת העולם השנייה עברה על הקבוצה בשקט יחסי וגם תוצאות נפילת מוסוליני לא הורגשו מיד. למרות רדיפות היהודים באיטליה, עמדו 'האחים' על זכותם להיקרא ולהיחשב יהודים ועזרו לידידם היהודי קנתוני, שהיה אסור במקום לא רחוק מסן ניקנדרו. בשנת 1943 נקלעה לקרבתם הבריגדה היהודית מא"י, שלחמה בשירות הצבא הבריטי, אשר שחרר את איטליה מהכיבוש הנאצי. 'האחים' הכינו

2 בעבודתה נועה מביאה עשרים וחמישה מחזונותיו של דונטו מנדוצ'יו אשר העתיק סבה, יוסף הרטום, מיומנו של המנהיג.

3 הביטוי 'אחים' הוא תרגומו של המילה Fratelli – כך קרא דונטו לאנשי עדתו.

4 Angelo Sacerdoti, רבה של רומא בשנות השלושים.

5 אנשי הכפר ביקשו להתגייר, אך קנתוני יעץ להם להמתין עד סוף המלחמה כדי לראות מה יעלה בגורל היהודים באיטליה.

דגל כחול-לבן עם מגן דוד במרכזו ונפנפו בו בכל פעם שג'יפים של הבריגדה עברו בכפר, עד שיום אחד נעצר לידם ג'יפ ומאז נוצר קשר בין 'האחים' לבין החיילים 'הארץ ישראלים'. בעקבות נוכחותם של חיילי הבריגדה הועלתה האפשרות לעלות לא"י. אפשרות זו גרמה למתחים רבים בין דוֹנְטוֹ, שהתנגד לעלייה ובין קבוצה שתמכה בה.⁶ שנת 1945 לא הביאה לביטול קיומם של שני המחנות, אך הקריאות מרומא לפיוס התחילו לתת את אותותיהן. ב-13 באוגוסט 1945 התאספו שני המחנות לחתום על הסכם ביניהם. על אף ההסכם לא חזר השלום והמשבר אף החרף. דוֹנְטוֹ הפציר ברבה הראשי של רומא שישלח מוהל לסן-ניקנדרו למול את הזכרים, מאחר שאחת משאיפותיו הייתה שלפני מותו תתקבל הקבוצה רשמית לתוך העם היהודי.

ב-29 ביוני 1946 נשלח מרומא הרב רונה כדי לדאוג לכל ההכנות הקשורות במילה. בארבעה באוגוסט הגיע המוהל, ד"ר דה אסקרלי. מספרם של הנימולים היה שלושה-עשר, מהם שניים או שלושה ילדים ונערים. מספר מועט לא נימול.

כל הנימולים וכל הנשים שהתגיירו באו ל- *Torre Malotta* וטבלו בים האדריאטי. לאחר טקס הגיור חזרו החיים למסלולם ודוֹנְטוֹ חש כי יוכל למות בשקט ולאחר מותו ידאגו ברומא לקהילתו הקטנה. דוֹנְטוֹ מְנְדוֹצִיּוֹ נפטר ב-15 במארס 1948. מותו של דוֹנְטוֹ הסיר את המכשול העיקרי לעלייה, חברי הקבוצה שעדיין לא נימולו עשו זאת ב-1949 כדי לעלות לא"י הקדושה.⁷

מה הפליא אותי כל כך בסיפור הזה? אולי העובדה שזרע היהדות יכול לצמוח בכל מקום, כאילו מעצמו, אם יש קרקע פורייה, ומספיק תנ"ך אחד כדי לעשות את זה. לא פחות הפליא אותי כיצד עברה קבוצה זו בשנים ספורות את רוב תהליכי ההתפתחות שלנו בעבר: דוֹנְטוֹ מתחיל כאברהם, ממשיך כמשה, ובני הקהילה מספיקים אף להגיע לכל אותם הפילוגים שבני ישראל ידעו מעודם. אפשר לראות

6 אני מניח כי היו סדקים בסמכותו של מנדוצ'יו עוד לפני המפגש עם החיילים העבריים. ידוע כי הוא דרש מאנשיו לשרוף את תמונות הקדושים הנוצריים אשר היו ברשותם, מעשה שהיה קשה להם לעשותו.

7 כאן נועה שכחה לציין את סוף סיפורה של העדה שהגיעה לארץ. הושיבו אותם במושב ביריה, על יד צפת, ביחד עם עולי מרוקו. הם נטמעו מהר בסביבה החדשה. העיתונאי פנחס לפיד כתב עליהם ספר, ובו ראו שרידי העדה סילוף ושקרים. בכלל, הם לא אהבו שיזכרו את עברם.

כיצד הם מגיבים כאשר עול תורה שבעל פה וההיסטוריה היהודית נופלים על צווארם.⁸ אפילו הצינונות ושאלת הארץ צצות לפנייהם ברגע שהם יוצאים מבדידותם. וכל זה לקח לא יותר מעשרים שנה!

במבט ראשון נראה כאילו הם יצרו איזו כת נאו-פרוטסטנטית, אשר מחפשת את הנצרות המקורית, אך אין הדברים דומים: כתות פרוטסטנטיות צמחו אלו מאלו והן הכירו את שאר האופציות הנוצריות ואף את האופצייה היהודית, וגם הקראים הכירו היטב את הדת 'הרבנית' והסתייגו ממנה.

לא כן העדה של סן ניקנדרו, שצמחה כאילו יש מאין ובחלל ריק. תולדות עדה זו מלמדות גם על אותן הקבוצות היהודיות אשר חיו בשולי היהדות: יהודי אתיופיה, עדת בני ישראל בהודו או אנוסי פורטוגל. כל אלה שמרו במסירות על אותם חלקי מסורת שהם קיבלו מאבותיהם, אף שהיו מנותקים משאר היהודים זמן רב. גם יהודי קוצ'ין, יהודי ג'רבה ויהודים מהרי האטלס דומים במקצת ליהודי סן ניקנדרו, והדבר מתבטא במשבר הגדול שעובר עליהם כאשר הם באים במגע עם הענף הראשי של העם היהודי וחלקם אפילו מתפוגג מעצמת המפגש. מאידך גיסא יש גם קבוצות שנעלמו מחוסר מגע, כמו יהודי סין. מבחינת כלל ישראל כמובן הדברים הגיעו לפתרוןם כאשר קבוצה זו או אחרת נקלטת בתוך הגוף הגדול. אולם, בצד האחר של המתרס, נר אחד כבה ומופת אחד נעלם כאשר לא כתבים עוד ספרי תורה בשפת געז (שפתם של הקייסים) ואנוסי הכפר בלמונטה אינם שומרים עוד את מנהגי אבותיהם.⁹

אצל אנשי סן ניקנדרו מתווסף לכל זה הפלא של עצם היווצרותם. הם נעלמו כל כך מהר, עוד לפני שהספיקו להתגבש.¹⁰ אילו אפשרויות יש עוד? – שאלתי את

8 לדונטו, שהנהיג מנהיגות של נביא, לא היה קל להחליט כיצד להתייחס לתלמוד או לספרי הלכה, אשר נראים כסותרים את הלימוד הישיר שהוא הפיק מן המקרא עד כה.

9 הכפר בלמונטה (Belmonte) שוכן בצפון פורטוגל. תושביו כולם צאצאי אנוסים מספרד ומפורטוגל ששמרו חלק ממנהגי אבותיהם במשך ארבע מאות שנה. הם קתולים באופן רשמי, אך הם היו מודעים במידה מסוימת למוצאם היהודי; תפקידה של משפחה אחת היה להזכיר להם זאת בכל שנה. לפני כארבעים שנה 'גילו אותם' ולאחר זמן מה גיירו אותם. ראיתי סרט על הכפר ברשת 'ארטה' בטלוויזיה הצרפתית בבימויו של פרדריק ברנר. הסרט משקף מצב של בלבול זהות, האופייני לקבוצה מסוג זה גם לאחר שאנשיה חזרו רשמית לתוך העם היהודי.

10 סיפורם של עדת סן ניקנדרו מובא בספרה של אלנה קאסין: Elena Cassin, *San*, סיפורם של עדת סן ניקנדרו מובא בספרה של אלנה קאסין: *Nicandro, Histoire d'une conversion*, Paris 1957. הספר השנוי במחלוקת של פנחס

עצמי. רבנים מסוימים היו רגישים לצד ה'עדות' שיש בקבוצה כזאת או אפילו באדם אחד. צרפתי בשם אֶמָא פְּלִיאָר פנה לרב אֶלִי בן-אמוזג שחי באיטליה לפני כמאה ועשרים שנה וביקש שיגייר אותו.¹¹ הלה יעץ לו להישאר בסטטוס של בן נ'ח ולקיים שבע מצוות בלבד. (דבר כזה לא היה מתאים לדונטו ולאנשיו, אך יש כמה קבוצות בעולם שבחרו בדרך זו).¹²

אופידו לוקנו-קהיר

עיירה קטנה בשם אופידו לוקנו¹³ שוכנת לא הרחק מסן ניקנדרו, כמאה קילומטר דרומית לה. אף היא מקום קטן, רחוק ממרכזי התרבות והתיירות. הגעתי לשם לפני כשנה וחצי, כאשר הוזמנתי להשתתף בכנס של היסטוריונים ומוסיקאים שהתקיים בעיירה זו. מדוע כנס בין-לאומי במקום כזה? משום שכל דיוניו היו מוקדשים לדמותו של אחד מבני הכפר, האיש הראשון אשר רשם לפני תשע מאות שנה, בשפה העברית ובכתב מוסיקאלי, כמה לחנים שהתגלו בגניזה של קהיר.

אם נביא בחשבון שעד המאה השש עשרה אין עדויות כתובות על מוסיקה יהודית כלשהי, נבין מדוע דמותו של הנזיר הנורמנדי יוהנס, שהפך ל'עובדיה הגר', רכשה לה מקום של כבוד בתולדות המוסיקה היהודית. נוסף שבחלק הזה של דרום איטליה שלטו אז הנורמנדים שבאו מן הצפון, והנזיר שגדל באזור זה עבר למזרח התיכון לאחר גיורו.

לפיד נקרא: הנביא מסן ניקנדרו, ירושלים 1952. עבודת הגמר של נועה הרטום הנמצאת בספרייתי היא אולי המקור הטוב והעשיר ביותר להבנת הסיפור. חבל שאין תפוצה לעבודה זו.
11 אלי בן-אמוזג (1822-1900) היה רבה של העיר ליוורנו אשר באיטליה. אֶמָא פְּלִיאָר הוציא לאור ספר מעיזבונו - ישראל והאנושות: *Israël et l'humanité*, Elia Benamozegh, Paris 1914

12 מקרה נוסף הוא זה הלקוח מן הספרות. דון קישוט דה לה מנצ'ה שאף בכל מאודו, ללא סביבה תומכת, לחיות "לפי הספר". כמה הוגים הגיעו לרעיון שמדובר במליצה על העם היהודי. הם אף הסיקו מזה שסרוונטס היה מצאצאי האנוסים. כאשר בסוף הספר דון קישוט מתעורר מחזונו הגדול הוא מפסיק לכתוב, ואתו גם כותב סיפורו: סרוונטס... ראו: Dominique Aubier, *Don Quichotte, prophète d'Israël*, Paris 1966

13 Oppido Lucano נמצאת בקרבת העיר Potenza באזור Basilicata שבדרום איטליה.

על מקורם ועל דרך פיענוחם של הלחנים מתווכחים מומחים להיסטוריה וחוקרי המוסיקה כבר עשרות שנים, מאז ששני מוסיקולוגים מישראל, פרופ' חנוך אָבְנָרִי ופרופ' ישראל אדלר, פיענחו אותם פיענוח שונה.

כדאי לציין שהרישומים היו בכתב הגרגוריאני הקדום (מעין שלב ביניים בין טעמי המקרא והכתב המוסיקאלי העכשווי). כתב זה מותר ספקות רבים ואינו מובן כשלעצמו ללא הכרת הפרקטיקה והמסורת שליוו אותם. גם לגבי מוצאן של המנגינות יש חילוקי דעות. בכנס עצמו נכחו פרופ' נורמן גולב מאוניברסיטת שיקגו ופרופ' אדלר והמשיכו בוויכוחם על מקורם ועל מהותם של הלחנים. גולב רואה בהם שירה גרגוריאנית שעובדיה התאים לה פסוקים מפיוטים, ואילו אדלר סובר כי עובדיה רשם נעימות שהוא שמע מפי קהילות בגדאד וחלב.

אין מטרתי כאן לתאר ויכוחים של מומחים.¹⁴ מה שמעסיק אותי הוא התנהגותם הבלתי צפויה של תושבי אֹפִידוּ בעת הקונגרס. בדרך כלל אין למקום שבו מתקיים כנס מדעי כל השפעה על הדיונים. אותם מומחים יכולים להתפלמס באוקספורד, בליסבון או בקליפורניה מבלי שהדבר יורגש בדיונים עצמם.

קהל הכנסים בכל מקום מורכב מאנשי מקצוע, סטודנטים ועוד כמה חובבים. על כן לא ציפיתי שהאולם באֹפִידוּ יתמלא מפה לפה, במשך כל ימי הכנס, באנשי העיירה. הם עקבו אחר ההרצאות והוויכוחים המייגעים בדריכות רבה, למרות התרגום הסימולטני הגרוע. הם צרו עלינו בהפסקות ורצו לדעת הכול על עובדיה, על הנורמנדים ועל התקופה. המרצים, שבאו ממדינות שונות, התקשו לענות על שאלותיהם משום שלא דיברו איטלקית, ותושבי המקום דיברו אנגלית עוד פחות מזה. חשבתי שאחרי יום הפתיחה החגיגי הם ישאירו אותנו לבדנו, אך לא כך היה. נוצר הרושם שככל שהכנס מתקדם עוברים על תושבי העיירה ימים גדולים של תהילה ותפארת שייחרתו בזיכרונם. וכל זה בגלל כמה לחנים קטנים ודיונים על אודות נזיר נורמנדי שהתגייר לפני כתשע מאות שנה, מעשה ששווה להשתמדות מבחינתם. אפילו הכומר המקומי השתתף בכנס יחד עם מקהלתו ששרה את שירי עובדיה בעברית. הוא גם נתן לכל אחד את המונוגרפיה שכתב על חיי עובדיה.

14 סיכום המחלוקת מובא במאמרו של נורמן גולב: 'The music of Obadiah the Proselyte and his conversion', *The Journal of Jewish Studies*, vol XVIII (1967), pp. 43-63

שאלתי את עצמי מאין נובעת התלהבות זו? רק מכך שכפרם הפך לזירה להתכנסות בין-לאומית? נסו לארגן כנס מסוג זה בעפולה או בנתיבות ותראו בעצמכם! השתתפות העיירה התבטאה לא רק בהשאלת המקום. בעצם כל היזמה הייתה שלהם. גיוס הכספים נעשה בידי צוות מקומי ברשות איש אקדמיה שמתגורר בכפר ומלמד בבארי, ולא הייתה השתתפות כלשהי מצד גורמים יהודיים באיטליה (אין קהילות יהודיות דרומית לנאפולי).

עתה אקדיש כמה שורות לקורותיו של עובדיה הגר (לא מדובר באותו עובדיה שהתכתב עם הרמב"ם). המקור היחידי של קורות חייו מובא בקצרה במגילת עובדיה אשר נשמרה חלקית בגניזת קהיר, בשפה העברית בכתב ידו. הוא נולד באופידו לוקנו למשפחת אצילים נורמנדים. תאריך לידתו אינו ברור, בין 1050 ל-1075 לספירה. אחיו רוז'ה היה איש מלחמה והוא עצמו היה מיועד לכמורה או לחיי מנזר, כפי שהיה נהוג בתקופתו. מניחים שהוא חי במנזר כמה שנים משום שהכתב המוסיקאלי שבו רשם את הלחנים היה נחלתם הבלעדית של הנזירים.

בסידור התפילה שלו נכתב: 'עובדיה נכנס לברית אלוהי ישראל בשנת 4864 לבריאת העולם'. אנו יודעים שהוא התגייר בשנת 1104 אך לא ידוע אם זה היה בארץ מולדתו או רק לאחר מעברו אל המזרח התיכון, אשר שם חי עד מותו – בבגדאד, בחלב ובמצרים.¹⁵

אנו יודעים על גיור אחר, שלושים שנה קודם לכן, של אנדרי – הבישוף של בארי. הגיור נערך בקושטה, משום שלא ניתן אז להתגייר במקום מגוריו. בין שני תאריכי הגיור, התקיים מסע הצלב הראשון (1096–1099), שהביא לארץ רבבות חיילים ואנשי כמורה, ביניהם כנראה גם אחיו של עובדיה.

מתקבל הרושם שבעוד זה חיפש את הישועה בכיבוש ארץ הקודש מצא עובדיה דרך אחרת לרדת לעומקם של הדברים (הוא לא מציין את סיבת גיורו).¹⁶

15 את סיכום קורות חייו לקחתי מן המונוגרפיה של פרופ' אדלר : *Melodies notated in the 12th century*, הוצאת המוסיקה הישראלית, תל אביב 1967.

16 עם זאת, גם סיפורו של עובדיה מתחיל בחלום שראה בצעירותו : 'זיהי בשנה ההיא חלום יוהנס חלום, והנה הוא מכהן בבמה הגדולה אשר לאופידו... וירא והנה איש עומד על ימינו נגד המזבח ויאמר אליו: יוהנס...!'

אנו מוצאים את עקבותיו בבגדאד ויודעים שהקהילה היהודית פרנסה אותו תמורת הוראת הנערים בכתב העברי ובידיעת התנ"ך. משנת 1113 הוא מתגורר בחלב שבצפון סוריה. התאריך האחרון שמוזכר במגילה הוא 1121, כאשר בדרכו למצרים הוא פוגש בבניאס את הקראי שלמה כהן והלה מנסה להניא אותו, ללא הצלחה, מלרדת למצרים. מניחים כי הוא נפטר בקרבת קהיר, המקום שבו נמצאה מגילתו.

אחזור לשאלת התנהגותם של אנשי אופידו בעת הכנס. הרגשתי שהתלהבותם קשורה להזדהותם העמוקה עם בן כפרם הדגול, וזה קרה ברגע שהמקום קיבל משמעות אוניברסלית. כאילו העבר נפתח וגם עליהם עברה רוח אחרת.

אולי גם הקסם של מצרים האגדית פעל כאן. מציאת המגילות אחרי מאות שנים כמוהו כפתיחת קבר תות-אנח-אמון! אשר לקשר בין מה שקרה לפני שבעים שנה בסן ניקנדרו ובין האווירה שהייתה מורגשת באופידו, אני יכול רק לומר כי מקומות מרוחקים וריקים מנוכחות יהודית הם קרקע פורייה לחיפושים וליצירת מיתוסים כאחד. עלה על דעתי שאנו המרצים מארץ הקודש נראינו בעיניהם כמו שנראו בעיני אנשי מנדוציו חיילי הבריגדה העברית: מעין חבורת מובחרים שאף אינם מודעים לכך שהם מובחרים...

כאשר הנהג הסייע אותי בתום הכנס לפוטנצה, שוחחתי אתו קצת על העיירה. הוא סיפר לי שהוא היה מורה בבית הספר המקומי, אך לא יכול להמשיך במקצועו, משום שכמעט אין שם ילדים. הצעירים אינם מתחתנים ורובם עוזבים את העיירה לטובת הצפון העשיר. גם הכנסייה ריקה ממתפללים. אז הבנתי שתושבי אופידו מתגעגעים לא רק לעברה הרחוק והמפואר של עיירתם אלא גם לעברה הקרוב אשר בורח מהם...

ורשה ביום מות האפיפיור

כשנה לאחר הכנס באופידו נסעתי לפולין בפעם הראשונה. הנסיעה הייתה לרגל קונצרט של יצירות ישראליות, ביניהן 'תרועת מלך' שלי. אבל זו הייתה רק אחת הסיבות לנסיעתי. הצורך לראות את פולין קינן בי מאז ילדותי בהונגריה וגבר והלך עם הזמן. הרצון הוא פנימי ומורכב ואינו קשור למושג טיול, אפילו לא במובן

שקיבלו 'טיולי פולין' אצלנו. עם זאת לא עשיתי עד כה שום מאמץ להגיע לפולין, אף על פי שעמדו רגליי פעמיים בגבולה הדרומי.

הגעתי לוורשה בה בשעה שקברו את האפיפיור הפולני ברומא. מיליוני פולנים נסעו לשם, אולם גם רחובות ורשה היו מלאים בהמוני אדם, בפרחים ובעששיות של נרות נשמה אין ספור. אפיפיור זה אמר לפולנים 'דעו ששנאת היהודים היא פשע גדול'. נאמר לי שאת דבריו הנועזים הללו העלימו בדרך כלל מן המאמינים.

המלון שבו התגוררתי היה סמוך למקום של הרובע היהודי לשעבר, אשר שם היה גם הגטו המפורסם. מכל זה לא נותר שריד מלבד בית הכנסת המשוחזר. היה זה יום שישי. בכניסת השבת ניגשתי לבית הכנסת. תפילת המנחה הייתה אמורה להתחיל בשעה שבע, ידעתי כי בוורשה יש רק קהילה קטנה, על כן לא ציפיתי ליותר מעשרים-שלושים איש – או קצת יותר, אם יבואו תיירים ישראלים או אמריקאים. את מה שראיתי בכניסה היה קשה לתפוס. מאות אנשים, גברים ונשים, חיכו לתורם לעבור את המאבטחים. הם לא נראו יהודים וגם לא נראו תיירים. מה הם עושים כאן כאשר זמן תפילת השבת כבר הגיע? הם המתינו בסבלנות, ואני נכנסתי בין השורות. מה שראיתי בפנים היה מפתיע עוד יותר: עמדו שם למעלה מאלף איש! מן המקום שעמדתי בו היה קשה לראות את מרכז בית הכנסת, אך ראיתי צלמים בכל מקום ושמעתי דרך המיקרופון משהו נואם בפולנית. האם טעיתי בשעה או במקום? לאחר זמן מה הקהל הגדול הזה התפזר במהירות כמו בחלום. פתחו את כל הדלתות, דבר שלא עושים לעולם בבית כנסת מאובטח, והקהל יצא כמו שיוצאים מן המיסה ביום ראשון...

שאלתי את אחד הנשואים מה זה היה. 'טקס זיכרון לכבוד יוחנן פאולוס' אמר. הבנתי שהקהילה היהודית רצתה אף היא ליטול את חלקה בחגיגות האבל של הפולנים וזה מה שמשך לכאן, למקום הגטו ההרוס, לבית הכנסת היהודי – אלפי קתולים (אף על פי שלא חסרו בסביבה כנסיות מפוארות ומיסות זיכרון בצלילי מקהלה ועוגב). מה הביא אותם? האם הם באו רק כדי לראות כיצד שרידי המיליונים שנעלמו מן המקום משתתפים בצערם? הרגשתי שזה בא ממקום שאולי הם עצמם אינם מודעים לקיומו. ואם תאמרו 'הרי ידוע שיש אצל ההמון הפולני גילויים רבים של אנטישמיות, גם לאחר שארצם התרוקנה מיהודים...', להכחיש זאת לא אוכל. אך ראיתי גם כוח אחר, הפועל בכיוון ההפוך. זה היה בולט גם בקונצרט עצמו, בו קהל רב ולא דווקא אוהדי מוסיקה קלאסית, מילא את

אולם הפילהרמוניה כדי לשמוע יצירות ישראליות רציניות מאד שאת מחבריהן לא הכירו. נדמה לי כי קורה כעת איזה תהליך אצל חלק מן האוכלוסייה, מעין מודעות גוברת למה שקרה ליהודים בארצם ואף שאלות, שעד כה לא הרבו לשאול את עצמם על חלקם בכל זה. התהליך הזה קורה היום, לאחר שנים של שתיקה, התכחשות והטלת אחריות על הגרמנים. גם הכיבוש הסובייטי הסיט את תשומת לבם מזה, וכעת כאשר הם ברשות עצמם – משהו התעורר בהם. הם נשאים לבדם עם אושוויץ. בארצות אחרות, בעלות היסטוריה דומה כמו הונגריה או צ'כיה, לא ראיתי גילויים כאלה. גם יש בתי כנסת ובתי קברות שתיירים שאינם יהודים עומדים בתור כדי לבקרם, אבל אלו הם ביקורים מוזאונים יותר וטעונים פחות.

בתום התפילה, בארוחה המשותפת של הקהילה, הושיבו אותי בין הרב שודריך, רב הקהילה ורבה הראשי של פולין, ובין נזיר דומיניקני בעל גלימה מפוארת, שראיתי כבר בעת התפילה. שוחחנו בעברית על נושאים שונים – דת, פילוסופיה וגם על ארץ ישראל, שהוא מכיר, כי למד במנזר בירושלים שנים אחדות. הוא נראה דמות מוכרת לאנשי בית הכנסת. אשר ליהודים של הקהילה, נראה לי שמאחורי כל אחד סיפור ארוך ומורכב...

* * *

לפני כמה שנים, כאשר חזר מביקורו הראשון בפולין יידי הרב דניאל אפשטיין, שאלתי אותו כיצד הוא הרגיש שם. הוא ענה לי משהו שאני מתחיל להבין רק עכשיו: 'במקום הזה, שלא ביקרתי בו מעולם ושלא היו לי קשרים אתו, אני מרגיש יותר בבית מאשר בצרפת שגדלתי בה'. אני מקווה שהקורא לא ישים אותי בין מתגעגעי העבר. לא הייתי באומן ולא על קברי צדיקים בהונגריה. מה שמעסיק אותי הוא ההווה או צל העבר על ההווה. צל פולין עלינו וצלנו שנשאר בפולין. עקבותיו של גר נורמנדי בכפר איטלקי היום, ויהדות ללא יהודים אצל רועי צאן בסן ניקנדרו.